

Mustafa Çəmənli

Xan Şuşinski

Ağababa Bünyadzada
Bəhrəm Mansurov
Bülbül
Bülbülcan
Cabbar Qaryağdioğlu
Əbülfət Əliyev
Əhməd Ağdamski
Əhsan Dadaşov
Əliövsət Sadıqov
Firəngiz Əhmədova
Habil Əliyev
Hacı Məmmədov
Hacibaba Hüseynov
Həqiqət Rzayeva
Hüseynqulu Sarabski
İslam Rzayev
Keçəçi oğlu Məhəmməd
Lütfiyar İmanov
Məşədi Məmməd Fərzaliyev
Müslüm Maqomayev
Mütəllim Mütəllimov
Qurban Pirimov
Raşid Behbudov
Rübəbə Muradova
Sara Qədimova
Segah İslam
Şəkili Ələsgər
Seyid Şuşinski
Şövkət Ələkbərova
Şövkət Məmmədova
Teyyub Dəmirov
Yaqub Məmmədov
Zülfü Adigözəlov

MUSTAFA ÇƏMƏNLİ

XAN
ŞUŞİNSKİ

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2017

Ömrümün o çağlarında mənə o səs qədər əziz, o səs qədər doğma olan, ruhumun lal duyularını ifadə eləyən başqa heç nə yox idi. Mən o səsin gözlə görünməyən ağappaq cığırıyla üz tutub harasa gedirdim. Bu səs qəlbimə şəfqət, məhəbbət gətirmişdi. Onunla birlikdə müğam adlı böyük bir dünya köksündə özüne yer eləmişdi. Qəlbim oxuyurdu.

O çağlarda başımda Xanın səsindən savayı özgə bir nəgməkarın səsi yoxuydu. Bu ilahi avaz ruhumu, nəgməli dün-yamı büsbütnün "qarət" eləmişdi.

O zaman elə bir ev, elə bir ailə tapılmazdı ki, orada Xan Şuşinski haqqında əfsanəyə bənzər söhbətlər danışılmasın. Onun səsi, sənəti dillərdə dastan olmuşdu. O illərdə mənim ən böyük arzum Xani, heç olmasa, bircə dəfə görmək idi. Bu, balaca bir kənd uşağı üçün xəyal kimi əlçatmadı.

Beləcə, illər ötüb keçdi... Gözəl bir yaz günü arzularım çin oldu – Xan Şuşinski Şövkət Ələkbərovayla birlikdə kəndimizə konsert verməyə gəldi. Onda mənim on dörd-on beş yaşım olardı.

Yaxşı yadimdadı, bahar gecəsiydi, ulduz ulduzu çağırırdı. Kolxoz idarəsinin həyatında iynə atsan, yera düşməzdidi. Biz yeniyetmələr göy çəmənlikdə oturub gözlərimizi səhnəyə – birmərtabəli kolxoz idarəsinin artırmasına dikmişdik. "Səhnə" otuzluq lampaların işığında bizə möcüzə kimi görünürdü. İllah da ki Xan Şuşinski ilə Şövkət xanım "Yaylığın" duetini oxuyanda. Onların səsi bir-birini necə də gözəl tamamlayırdı! Səsin səsə bu dərəcədə yaraşması, bu dərəcədə qovuşması bir möcüzə idi.

Zaman keçdi, aylar-illər dolandı, mən də Bakıya təhsil almağa gəldim. Hərdən Xan əmini sənət dostlarıyla filarmoniyanın bağındıda oturub söhbət edən gördüm. O andaca səsi qulaqlarına gəlir, xəyalımda canlanırdı. Həmişə heyifsi-lənirəm ki, Xan Şuşinskinin filarmoniyada verdiyi konsertləri dinləmək mənə nəsib olmayıb. Amma qismətimdə illər keçəndən sonra ona olan sonsuz tamaşaçı məhəbbətinin şahidi olmaq var imiş.

Xanandə Qədir Rüstəmovun son dərəcə orijinal bir üslubda oxuduğu "Sona bülbüllər" mahnisinin dildə-dodaqdə dolaşan, az qala, hər gün radioda səsləndirilən çağlarıydı. Yanılmırımsa, 1972-ci ildi. Yaqub Məmmədovun və Qədir Rüstəmovun iştirakiyla filarmoniyada konsert vardi. Qiş salonu tamaşaçıyla doluydu. Adamların çoxu ayaq üstə qalmışdı. Bir o qədər də tamaşaçı içəri keçmək ümidi lə çöldə dayanmışdı. Hami oturub konsertin başlanması gözləyirdi. Birdən Xan Şuşinski ailəsilə birgə salona daxil oldu. Şərq üçlüyü tazacə səhnəyə çıxmışdı. Hələ heç zəng də çalınmamışdı. Kamançaçı Xan əmini görəndə gözlənilmədən: "Xan əmiyə eşq olsun!" – dedi. Tamaşaçılar bir anda ayaq qalxıb Xan Şuşinskini arasıkasılməz alqışlarla qarşılıdlar. Xan əminin əzəmetli görkəmi, ağappaq saçları, xan duruşu könülləri riqqətə gətirmişdi. O səngimək bilməyən alqışlar altında keçib yerində oturdu. Konsert ancaq bundan sonra başladı.

***

Xan Şuşinskinin doğum şəhadətnaməsində adı İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşirovdur! O, 20 avqust 1901-ci ildə dünyaya gəlib. Atası Aslan ağa Cavanşirin Şuşanın Balıca kəndindəki mülkündə.

Aslan ağa Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın böyük oğlu, vəliəhdidə Məhəmmədhəsan ağanın nəvəsi idi. Əslən Ağdamın Üçoğlan kəndindən olan anası Bəyimxanım da Cavanşirlər-dən olan Behbud bəy Cavanşirin oğlu Murad bəy Cavanşirin qızı idi.

İsfəndiyarın dünyaya gəldiyi dövrədə çar Rusiyası bütün Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda aqalıq edirdi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının varlığına son qoymuş rus generallarına Qarabağ bəylərinin, bəyzadələrinin, o cümlədən Aslan ağanın zərrəcə rəğbəti yox idi. Çar Rusiyasında bir balaca inqilabi əhvali-ruhiyyə yaranan kimi məmurlar, generallar dərhal hiyləyə əl atır, millətlərarası ədavəti qızışdırırlar. Bu işdə

vaxtilə İrandan, Türkiyədən gətirib Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yerləşdirildikləri ermənilərdən canlı vasita kimi istifadə edirdilər. Gizli-aşkar körükənən ədavət 1905-ci ildə erməni-müsəlman davasına təkan vermiş, bu dava Aslan ağadan da yan keçməmişdi. Ballıca kəndi talan edilmiş, əkinbiçin sahələri yandırılmış, at ilxisi, heyvan sürürləri məhv edilmişdi. Bundan sonra Aslan ağa ailəsi ilə Şuşa qalasına köçərək orada məskunlaşmışdı.

İsfəndiyar on üç yaşına qədər Molla Əli Xəlifənin mədrəsəsində oxumuşdu. Daha sonra təhsilini Şuşa Realni məktəbində davam etdirmiş, fars, türk dillərində təhsil almışdır.

Aslan ağanın xalq musiqisinə, xüsusən müğamata böyük məhəbbəti vardi. Dövrünün maşhur xanəndəsi Hacı Hüssü ilə dostluq edirdi. Tar çalmağı da öyrənmişdi. Hətta pasdən oxumağı da vardi. Onun musiqiyə olan bu məhəbbəti övladlarına – İsfəndiyarla Allahyara da keçmişdi. Aslan ağa Cıdır düzündə, Qaya başında balaca İsfəndiyarın zülmələrini təsədüfən bir-iki dəfə eşitmışdı. Hiss etmişdi ki, oğlunun səsi var.

O zamanlar İsfəndiyarın ruhunu oxşayan bir şey vardısa, o da qrammafondan valları idi. Bu valların çoxunda elə onun öz həmyerliləri oxuyurdular. Cabbar Qaryağdioğlu, Seyid Şuşinski, Zabul Qasım, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Segah İslam... Segah İslamin – İslam Abdullayevin "Segah"ı onun da ürəyinə od salmışdı. O da İslam kimi oxumaq istəyirdi.

Aslan ağa bir toy məclisində fürsatdən istifadə edib "Yətim segah"ı ilə bütün Qafqaza səs salmış xanəndə İslamdan on dörd yaşı oğlu İsfəndiyarı dinləməsini xahiş etdi. İslam dərhal tarzənin yanındakı stuldan durub kənardə oturdu və yanaqlarına qızartı çökmüş İsfəndiyarı səslədi:

– Gəl, oğlum, gəl oxu, utanma!

İsfəndiyar galib xanəndənin qavalını əlinə götürəndə elə bil dünyani ona verdilər. Tarzən "Segah" başladı. Əlbəttə, İsfəndiyar onda müğamatın mürəkkəb sirlərinə bələd deyildi, sadəcə, oxumağa məhəbbəti vardi. Segah İslam isə o anda

ancaq yeniyetmənin səsinə eşitmək istəyirdi. İstəyirdi görsün İsfəndiyarın məlahətli səsi var, ya yox.

Tarzən on dörd yaşı İsfəndiyara "başla" işarəsi verdi. İsfəndiyar "Segah"ı öz yerində deyil, zil pərdədə oxudu. İslam bu yeniyetmənin məlahətli səsinə, güclü nəfəsinə heyran qaldı. İfasını bitirər-bitirməz yerindən qalxıb onu sinəsinə sıxıdı:

– Əhsən, min əhsən! – dedi. Sonra üzünü Aslan ağaya tutdu: – Qardaş, bu gündən sənin səs adlı bir xəzinən var. Belə səs hər zaman yetişmir. Allah qıymasın. Qoy həddi-buluşa çat-sın, səsi dəyişməsə, onu mən əmisinə şayird verərsən. Sənətimi bu cavana öyrədəcəm.

Aslan ağa böyük xanəndənin oğlunun ünvanına söylədiyi bu xoş sözlərdən fərəh hissi keçirdi. Əgər Allahın izni ilə oğlu xanəndəlik etsəydi, onun da güzaranı yaxşılaşardı. Səkkiz baş küləfti saxlamaq elə də asan deyildi. Segah İslamlı belə qərrara gəldilər ki, İsfəndiyarın on altı yaşı tamam olandan sonra onun yanında şayird dursun.

Günlər, aylar galib keçdi. İsfəndiyar yetkinlik dövrünü başa vurdu. Artıq on altı yaşı tamam olmuşdu. Aslan ağa gördü ki, İsfəndiyarın səsi dəyişməyib, əksinə, bir az da zərifləşib. Ona görə də oğlunu yanına salıb İslamin görüşünə getdi.

Segah İslam vədini unutmamışdı. Aslan ağa növbəti dəfə oğlu İsfəndiyarla onun yanına gələndə 1917-ci ilin baharıydı. O, İsfəndiyarın səsinin dəyişməməsindən çox şad olmuşdu.

– Aslan ağa, şükür ki, oğlunun səsi dəyişməyib.

– Allaha çox şükür.

– İsfəndiyar bu gündən mənim şayirdimdi. Müğamatın yollarını ona öyrədəcəyəm. Özümlə toylara aparacağam, qoy camaat qabağında oxumağı, ədəb-ərkan qaydalarını öyrənsin.

Aslan ağa:

– Allah səndən razı olsun, İslam, – dedi, – elə bil öz oğlunu, gözün üstündə olsun.

Xanəndə məmənnun-məmənnun gülümsədi:

– Arxayı ol, qardaş, o məndən də yaxşı oxuyan olacaq.

Aslan ağa, az qala, etiraz etdi:

– Nə danışırsan, qardaş, Segah İslam olmaq hələm-hələm xanəndəyə qismət olan səadət deyil, elə tökdüklərini dənliliyinə yığa bilsə, bəsidi.

Aslan ağanın Segah İslama belə yüksək dəyar verması səbabsız deyildi. İslam da həmkarları Cabbar Qaryağdioğlu, Ələsgər Abdullayev, Seyid Şuşinski kimi dövrünün nəhəng xanəndələri ilə bir sırada dururdu. Lakin "Segah" oxumaqda öz həmkarlarından tam fərqlənirdi. O öz "Segah"ı ilə xalqın məhabbatını qazanmışdı. Görkəmlı bəstəkar, müsiqisünəsəlim Əfrasiyab Bədəlbəyli "Musiqi lügəti" adlı dəyarlı kitabında İslam Abdullayevin ifaçılığını yüksək qiymətləndirərək yazdı: "İslam Abdullayev, xüsusilə, "Segah" muğamının ifasında, demək olar ki, öz həmkar yoldaşlarından xeyli fərqlənir və yüksəkdə dururdu. Burada məsələ onun "Segah" muğamına gətirdiyi yeni bir üslub və ifaçılıq ədasının məziyyətindən ibarət olaraq qalmır. Əsl məsələ orasındadır ki, İslam Azərbaycanda "Segah" muğamına xüsusi, son dərəcə orijinal və özlüyündə olduqca gözəl səslənən bir melos gətirmişdi. Ürəklərə geniş yol açan, dinləyicinin ruhunu oxşayan, onun "düşünəyatan" və İslam Abdullayevə qədər heç bir xanəndə tərəfindən istifadə olunmayan bu melos, əslində, tam mənası ilə yenilik idi. Son dərəcə gözəl və yerli-yerində işlənən zəngulələr, qəşəng xirdalıqlar, xoş nəfəslər və zövqverən melizmlərlə bəzədilmiş bu melos tez bir zamanda bütün Azərbaycana yayıldı; hamı (xüsusilə gənc nağməkarlar) İslamın "Segah"ını nümunə kimi qəbul etdi, bayəndi və sevdı. İslam "Segah"ına xas olan üslub geniş intişar tapıb modaya çevrildi"¹.

1917-ci ilin unudulmaz o bahar gündündə İsfəndiyar Cavanşirova öz "Segah"ı ilə bütün Şərqa səs salmış İslam Abdullayevin şayirdi olmaq qismət olmuşdu. Bu, olduqca uğurlu bir başlangıç idi.

¹ Ə.Bədəlbəyli. "Musiqi lügəti", B., "Elm", 1969, səh. 174-175.

İslam Abdullayev gənc İsfəndiyarı başa saldı ki, təkcə güclü, məlahətli səslə əsl xanəndə olmaq mümkün deyil. Xanəndə həm də yarımsair olmalıdır. Çoxlu qəzəl, qoşma bilməlidir. Çünkü poeziya ilə musiqi qoşa qanad kimidir. Biri yoxdur, qətiyyən qanadlanıb uçmaq olmaz. İstəyirsən çoxlu dinləyicilərin olsun, səni toyulara çağırınsın, xeyli qəzəl, qoşma bilməlisən. Yaxşı qaval çalmaşan ki, mahni, təsnif oxuyanda ritm tutmayı bacarasın.

Bəli, yaxşı xanəndə olmanın şərtləri çoxdur. Aşiq Ələsgər yaxşı deyib:

Aşıq olub, tarki-vətən olanın,
Əvvəl başda pür kamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.

Nə yaxşı ki İsfəndiyar ustadının tövsiyələrinə biganə qalmadı. O ancaq ustadının oxuduğu qəzəllərlə kifayətlənmədi, həm də Füzulidən, Vaqifdən, Zakirdən, Seyid Əzimdən ürəyinə yatan qəzəllər seçib öyrəndi. Qaval çalmağı da həmçinin. O çağlarda üç gün-üç gecə çəkən mağar toylarında mikrofonuz-filansız çalıb-oxumaq heç də asan iş deyildi. Gənc İsfəndiyar bütün bu ümdə keyfiyyətləri sabır və dəyanatla öyrənilən mənimsəyirdi.

Artıq üç gün-üç gecə çəkən toylarda İslam Abdullayevin yanında oxuyub püxtələşən İsfəndiyarın da səsinin, şirin avazının sorağı kənd-kənd, el-el yayılmaqdaydı. Buradaca xatırladaq ki, o zamanlar "qədim sənətin sırlarını öyrənmək də çox çətin məsələ idi. Hər istedadı olan inkişaf edə bilmirdi. Ustad xanəndələrin yanında şayird durmaq da min cür minnətə başa gəlirdi" (Vali Məmmədov).

İsfəndiyarın xanəndəliyə qədəm qoyduğu illər ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin, həm də ziddiyətlərlə dolu mürəkkəb bir dövr idi.

Rusiyada inqilab baş vermiş, çar hakimiyyətdən salınmışdı. Çar üsul-idarəsinin yerində bolşeviklər fəhlə-kəndli hakimiyətini qurmuşdular. Leninin hakimiyətini qəbul etməyən əsgər və zabitlər yeni yaranmış hökumata qarşı cəbhə açmış, nəticədə ölkədə vətəndaş müharibəsi alovlanmışdı. Belə bir qarışiq vaxtda Azərbaycanda da qaçaq-quldur baş qaldırmışdı.

Sonralar Xan Şuşinski 1917-ci ilin yayında ustası İslamlı Bərdənin Uğurlubaylı kədində toy çağırılmalarından, toydan qayıdarkən qaçaqlarla üz-üzə gəlmələrindən, məhz onun oxuduğu şikastaya görə salamat qalmalarından danışmış: "Faytonumuz Narlı dərəyə çatar-çatmaz uzaqdan tozanaq qopduğunu gördüm. "Qaçaqlar gəlir!" - dedim. İslam əmigil baxıb dedilər: "Naxırçı mal aparır, onun tozudur". "Naxırçının belə tozu olmaz, at çapırlar. Görmürsünüz, tozanaq nə bərk gəlir?" - soruşdum. Narlı dəyərə enib körpüdən dönəndə iki silahlı o yandan, iki silahlı bu yandan kəsdilər başımızın üstünü. Mat qalmışdım. İslam əmi mənə təpindi: "Niyə ağızına su almışan, a?.. Qəsdin bizi qırdırmaqdır?"

Oxumağa başladım. Bir-iki ağız oxumuşdum ki, qaçaqlar dan biri yoldaşlarına dedi: "Ə-ə, bu səsə qiymaq kişilikdən deyil. Bunlar girəvəli tərpəndilər"¹.

İsfəndiyarın toylara ayaq açdığı dövrdə Cabbar Qaryagdioglu, Seyid Şuşinski, Məşadi Məmməd Fərzaliyev, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Zabul Qasim kimi ustad xanəndlər el şənliklərinin, toyların bəzəyiydilər. İsfəndiyar yalnız ustası İslamdan deyil, həm də adlarını çəkdiyimiz bu azman xanəndlər dən də muğamatın sırlarını öyrənirdi.

Bəs necə olub ki, lap gənc yaşlarından İsfəndiyar Cavanşirov Xan Şuşinski kimi tanınıb? Mən də bu yerdə dildə-ağızda dolaşan, müsahibədən-müsahibəyə, kitablardan-kitablara köçən bir əhvalatı olduğu kimi nəql etməyə məcburam. Çünkü

"Xan" adının yaranması elə İsfəndiyar Cavanşirovun öz söhbətlərində qaynaqlanıbdır.

***

1918-ci ilin payız fəslinin ilk günlərində İslam Abdullayev öz dəstəsi ilə Ağdamın Novruzlu kəndində toy məclisindəydi. Təbii ki, şəyirdi gənc İsfəndiyar da yanında. Günortaüstü istirahət zamanı İslam Abdullayev toy sahibinə üzünü tutub deyib:

- Qardaşoğlu, bayaq gözümə qrammafondəydi, valları varsa, oxut, qulaq asaq.

Toy sahibi sevinclə:

- Vala nə galib, ustad? Xanəndlərdən kimi istayırsan oxudaq. Cabbarın, Keçəcioğlu Məhəmmədin, Şəkili Ələsgərin, Təbrizli Əbülhəsən xanın valları var. Elə sənin də valın var bizdə.

İslam Abdullayev təvazökarlıq elədi:

- Məndən başqa hamısını oxut, qulaq asaq.

Toy sahibi növbə ilə Cabbarın, Keçəcioğlunun, Şəkili Ələsgərin vallarını oxutdu. Lap axırda isə Əbülhəsən xan İqbalın "Kürdü-Şahnaz"ını səsləndirdi. Əbülhəsən xanın əzəmətli səsi ətrafa yayıldı. Söz yox, İsfəndiyar o günə qədər Əbülhəsən xanın vallarına dönə-dönə qulaq asmışdı, hər dəfə də səsinin geniş diapazonuna, əzəmətinə heyran olmuşdu. Amma indi onun "Şahnaz"ı xəyalını çəkib uzaqlara aparmışdı. Özündə deyildi...

Bu an Segah İslama elə galdi ki, şəyirdi ürəyində Əbülhəsən xanın yolu ilə oxuyur. Qəflətən üzünü ona tutdu:

- İsfəndiyar, mənim "Segah"ımı mənimsəmisi, gözəl də oxuyursan, indi bu təbrizli qardaşımız Əbülhəsən xanın "Kürdü-Şahnaz"ını onun kimi oxuya bilərsənmi?

İsfəndiyar başa düşdü ki, ustadı onu sınağa çəkir. İsfəndiyar dərhal: "Oxuyaram, - demədi, - vali bir də qoysunlar, qulaq asım, sonra oxuyaram", - dedi.

¹ Vali Muxtaroglu. "Havalansın Xanın səsi". B., "Azərnəşr", 1971, sah. 15.

Təy sahibi Əbülhəsən xanın "Kürdü-Şahnaz"ını təkrar səs-ləndirdi. Bir qədər sükutdan sonra İsfəndiyar qavalı əlinə götürüb tarzənin "Kürdü-Şahnaz" başlamasını xahiş etdi. Tar dindi, kaman ötdü. İsfəndiyar qavalı yanağına söykəyib "Kürdü-Şahnaz" muğamını Əbülhəsən xan kimi oxumağa başladı. O, Təbrizli xanəndənin bütün nəfəslərini, guşəxanlıqlarını, zərif gəzişmələrini, sürəkli zəngülələrini olduğu kimi təkrar edib qavalı sinəsinə sıxdı. Sonra başını qaldırıb heyrət və məhəbbət dolu gözlərini ona dikmiş ustادına baxdı. İslam Abdullayev heyranlığını gizlatmadı:

– Camaat, gördünüz mü İsfəndiyar necə oxudu?! Elə bil Əbülhəsən xanın özü oxuyurdu. Bu gündən mən öz şəyirdimin adını "Xan" qoyuram. Qoy hamı onu bu gündən "Xan Şuşinski" deyə çağırırsın. Bu gündən mən onu şayirdilikdən də azad edirəm. O artıq muğamları öyrənib, toyları təkbaşına da idarə edə bilər. Allah səsinə qiymasın, Xan!

İsfəndiyar ustadı qarşısında baş aydı:

- Allah səndən razı olsun, İslam dayı.
- Sağ ol, oğlum. Gələcəyin hələ qabaqdadır.

O gündən İsfəndiyar Cavanşirovu hər yerdə Xan Şuşinski kimi tanıdlar və sevdilər.

Novruzlu kəndində Xan adını qazananda İsfəndiyar Cavanşirovun ağlına da gəlməzdidi ki, iyirmi altı il sonra Təbrizdə Şərqiň böyük xanəndəsi Əbülhəsən xan İqbal Sultanla görüşəcək, onun qonağı olacaq, məclisində "Mirzə Hüseyn seghisi"ni oxuyacaq. Bu unudulmaz görüşə hələ çox vardi...

...Doğrudan da, Əbülhəsən xan İqbal Sultan dövrünün adı, sıradan bir oxuyanı deyildi, bütün Şərqdə sevilən, səsi, şəxsiyyəti əziz tutulan nağməkar idi. 1914-cü il martın 26-da Tiflisdə "Kazyonni teatrı"nın səhnəsində Əbülhəsən xan İqbal Sultanın oxumağının şahidi olan professor Əziz Şərif on dörd yaşından etibarən yazmağa başladığı gündəliyində o gecəni də unutmamışdı. Əziz Şərif yazırırdı: "Üç müsikiçi iki mahnı ifa edəndən sonra getdi və səhnəyə kamançaçı, onun dalınca da

Əbülhəsən xan çıxdı. Alçaqboylu, şışman, sifəti məlahətli bu adam Avropasayağı sürütük və ağ əlcək geyinmişdi. Yeriyəndə sərxoş adam kimi başını yırğalayırdı. Heç asiyalıya, Şərq adımına oxşamırdı.

Oxumağa başladı. Oxuduğu mahnı xoşuma gəlmədi, amma səsi məni sarsıtdı. Bu günə kimi bu qədər güclü və gözəl səs eşitməmişəm. İfa etdiyi "Mahur" muğamının bir yerində teatrın divarlarını titradən bir alqış qopdu. Əbülhəsən xanın səsi fövqəladə səsdir¹.

Bax Novruzlu kəndində, unudulmaz payız gündündə on yeddi yaşlı İsfəndiyar belə bir azman xanəndənin "Kürdü-Şahnaz"ını təqlid eləmişdi. Heç şübhəsiz, Segah İslam da Seyid Şuşinskinin sənət dostu Əbülhəsən xan İqbal Sultanın kimliyini və bir xanəndə kimi nəyə qadir olduğunu yaxşı bilsədi. Ona görə də ustad bir xanəndə kimi şəyirdi İsfəndiyara Əbülhəsən xanın şərfinə "Xan" adını verməsi təsadüfi deyildi. Şübhəsiz ki, şəyirdinə verdiyi adın məsuliyyətini yaxşı başa düşürdü. Bununla o, on yeddi yaşlı cavan bir xanəndəni uca dağ başına qaldırdığının da fərqindəydi. Ancaq eyni zamanda sənətin xiridəri kimi on yeddi yaşlı xanəndənin necə əzəmətlili, bənzərsiz bir səs sahibi olduğunu da görürdü. Onun səsinin məlahətini, tembr gözəlliyini etiraf etməmək ədalətsizlik olardı.

Sənət aləmində etiraf etmək, başqasının üstün cəhətlərini qabartmaq, qiymətləndirmək hər sənətkarın işi deyildir. Bu etirafları ancaq sənəti və şəxsiyyəti böyük olanlar, yüksək mənəviyyat sahibləri edirlər. Necə ki Cabbar Qaryağdıcıoğlu Seyid Şuşinski, Şakili Ələsgarın, Segah İslamın sənətinin böyüklüyünü etiraf etmişdi... Necə ki onlar da öz növbələrində Cabbarın muğam mülkünün hansı mərtəbəsində durduğunu qəbul edirdilər. Adlarını çəkdiyimiz bu sənətkarlar da Xan Şuşinskiin səsinin gözəlliyini, bənzərsizliyini dəfələrlə dilə gətirmişdilər.

¹ Ə.Şərif. "Keçmiş günlərdən". B., "Azərnəşr", 1977, sah. 191.

Bu sözlərin mənəsi aydın idi. Mənə ürək-dirək verirdi ki, özümü itirməyim”¹.

Xan Şuşinski gənclik illərində, təbii olaraq, Seyid Şuşinski-dən də çox şey öyrənmişdi. Çünkü o zaman bugünkü kimi müsiqi məktəbləri yox idi, müğamı ancaq şifahi yolla, ustad xanəndələrin oxuduqlarına qulaq asmaqla mənimsəmək olardı. Buna görə də Xan Şuşinski hətta şöhrətinin zirvəsində olanda belə ustadlarını unutmadı.

20 may 2001-ci il tarixdə Xalq artisti İslam Rzayevlə Xan Şuşinski barədə səhbət edirdik. Seyidlə Xanın dostluğundan söz düşəndə İslam Rzayev dedi: “Xan əmi Seyid Şuşinskiyə çox böyük ehtiram bəsləyirdi. Biz tələbə olanda A.Zeynallı adına Musiqi məktəbi Konservatoriyanın birinci mərtəbəsində yerləşirdi. Mən orda oxumuşam. Bir gün Seyid dərs keçirdi, qapı açıldı, Xan əmi girdi içəri. Seyid belə çöndü, gördü gələn Xandı, durdu ayağa. Biz hamımız qalxdıq. Xan əmi də boylubuxunlu, gözəl bir kişi idi. Üzdən nur töküldü. Seyidin müşayiətçi tarzəni Kamil Əhmədov da buradaydı. Xan əmi oturdu. Dedi: “Seyid, sənə bir ayaqqabı alıb gətirmişəm, xoşum gəldi, gör ayağına olajaqmı?”

Seyid dedi: “A kişi, nə zəhmət çəkmisən?” Xan əmi dedi: “Ağa, səndən o qadər şeylər öyrənmişəm ki... Bu onların yanında heç nədi. Balaca bir hədiyyədi, onu məndən qəbul elə. Cavanlıqda zəhmətimi çox çəkmisən.

Sonra Xan əmi oturub bir-iki tələbəyə qulaq asıb, durub getdi”.

Ağdamda keçən günlər

1918-ci ildə Xan Şuşinski ailəsi ilə Ağdamda köçərək orada yaşıyırırdı. Görünür, bu yerdəyişməyə vaxtilə çar Rusiyasının Birinci Dünya müharibəsi zamanı köçürüb Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırıldığı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər səbəb olmuşdu.

Ümumiyyatla, Xanın sənətə gəldiyi 1918–20-ci illər çox mürəkkəb, təlatümlü bir dövr idi.

Yüzillər boyu oturuşmuş bir dövlətin – sistemin çökəmisi yerə-göyə siğmayan nəhəng bir binanın uçması ilə müqayisə etmək olar. Çar Rusiyasında hakimiyyət dəyişikliyi olmamışdı, inqilab nəticəsində tamamilə yeni bir sistem ortaya çıxmışdı. Ancaq 17–20-ci illərdə bolşevik Rusiyasının başı hələ özünə – Vətəndaş müharibəsinə qarışmışdı. Fürsətdən istifadə edən Azərbaycan xalqı istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə qalxdı və 1918-ci ilin may ayında milli dövlətçiliyini bərpa etdi. Təəssüf ki, gəlmə “hay”lar belə həllədici bir vaxtda sakit oturmadılar, xalqımıza qarşı soyqırımı törətdilər.

1919-cu ildə Xan Şuşinski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Milli Orduda əsgəri xidmətdə oldu. O, Gəncadə qulluq edirdi. Ancaq Xan orduda sadə bir əsgər yox, səsi ilə könülləri fəth edən nəğməkar idi.

Təəssüf ki, 28 aprel 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdi və öz hakimiyyətini qurdı. Amma bolşevik hakimiyyəti yurdumuza xoşbəxtlik yox, fəlakətlər gətirdi. Xanlar, bəylər, bəyzadələr, bir sözlə, əsilzadələr, kübar ailələr, milli mənliyin daşıyıcıları olan ziyalılar cür-

¹ V.Muxtaroğlu. “Havalansın Xanın səsi”. B., “Azərnəşr”, 1971, sah. 21.

bəcür bəhanələrlə, üsullarla məhv edildilər. Xanlara, bəylərə divan tutulduğu bir vaxtda İsfəndiyar Cavanşirov həm şanlı soyadını, həm də Xan adını yaşatdı. Rusiyada, Fransada təhsil almış dayıları Yusif bəy, Əbülhəsən bəy və başqa qohumları repressiyaya maruz qalsa da, Xana toxunmadılar. Xanın əfsənavi səsinə qiymadılar. Bəlkə də, xalqın ona olan sonsuz sevgisi Xanı bələlardan qorudu. Məndə belə bir inam var ki, onun yerinə başqa bir xanəndə olsaydı, dərhal bu ayamasından imtina eləyərdi. Amma İsfəndiyar Aslan ağa oğlu Cavanşirov xalqın ona verdiyi "Xan" adından imtina etmədi. Bu ad da toylarda, şənliklərdə tez-tez səsləndi. Bununla da Xan Şuşinski özü də fərqinə varmadan əsilzadəliyi, zadəganlığı, küberbarlığı xalqının yaddaşında yaşatdı. Çünkü zadəganlığın yaranması üçün dövlət lazımdı – milli dövlət. Xoşbəxtlikdən xalqımızın əsrlər boyu dövləti, dövlətçilik ənənələri olmuşdur.

Xan Şuşinski öz dövrünün, öz zəmanəsinin böyük nəgməkariydi. Onun toyda, səhnədə canlı oxumasının şahidi olanlar çox illər sonra belə Xanı unuda bilmirdilər.

2001-ci ildə, Xan Şuşinskinin 100 illik yubileyi ərafəsində, lap dəqiq, iyun ayının 28-də yazılıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qardaşı oğlu, kimya elmləri doktoru, professor Saleh bəyla (*Saleh Novruz oğlu Hacızadə*) Dövlət Səs yazıları Arxivində görüşüb söhbət etmişdim. Xandan 20 yaş kiçik olan Saleh bəydən bir xanəndə kimi Xanı necə xatırladığını soruşmuşdum. Verdiyim suali Saleh bəy gözləmədiyim səmtdən cavablandırılmışdı. Onun Xan haqqında fikirlərini diktofonadan olduğu kimi bura köçürüram: "Bilirsiniz, Xan barədə belə demək olmaz ki, o, Azərbaycanın görkəmli, hətta ən görkəmli, ən yaxşı xanəndlərindən biri idi. Bunu demək heç nə deməkdir. Kifayət deyil. Xan ayrıca, təklikdə bir xanəndəydi. Mən Xanla müqayisə ediləsi adam tanımırıam! Düzdür, ondan qabaq Cabbar Qaryagdıcıoğlu olub, onu çox yüksək qiymətləndirirlər. Bir neçə başqalarının da adlarını çəkirlər. Mən onları görməmişəm. Amma Xanı görmüşəm. Ondan sonra da on-

larda xanəndə var... Amma mən onu heç kimlə müqayisə edə bilmirəm. Bilirsiniz, məsələ təkcə səsdə deyil. Xanda hər şey cəmlənmişdi. O, dövlət adımı, vəzifə sahibi deyildi, amma millətin ruhunun, gələcəyə baxışının yaradıcısı olan adam idı. Xanın səsini eşidəndə adam fikirləşirdi: "Bu səs mənimdi. Bu səs mənim vətənimdi. Mən nə qədər yüksəklərdə duran adamam".

Xan elə bir şəxsiyyət idi ki, onu ən yüksək dövlət, vəzifə sahibləriyin müqayisə etmək olmaz! Çünkü hamı ondan aşağıda durur. Xan məclisə toya çağırılmış icraçı artist, xanəndə deyildi. Xan o məclisin sahibiydi, ruhuydu. Hamı ona aşağıdən yuxarı baxırdı. O bax belə bir şəxsiyyət idi.

Xanı mən təxminən on-on bir yaşılarında Ağdam rayonunun bir kəndində görmüşdüm. Kəndin adı yadimdə deyil. Amma böyük bir mağar indi də gözümün qabağındadır. O, başda oturub oxuyurdu. Haradasa 30-32 yaşı olardı. O an gözlərim önündən getmir. Bilirsiniz, sizin yaşıdlarınız Xanın yaşlı vaxtını görüb. Mən isə əsl cavan Xan kimi taxta çıxan vaxtını görmüşəm. Gözəl insandı. Bir kişi kimi də çox gözəl idi. Oxuyanda o boyda mağarda – üç yüz, dörd yüz adam olardı – bir dənə səs eşidilməzdi. Bir adamdan səs çıxmazdı! Kaş indiki texnika onda olaydı, çəkib bu gün göstərəydi. Görəydi ki, o vaxt muğama neçə qiymət veriblər. Onu necə aludəliklə dinləyiblər. Görəydi ki, muğam Xanın timsalında nə deməkdir".

Əlbəttə, Xan Şuşinski, hər şeydən əvvəl, xalq xanəndəsi, nəgməkarı idi. Ən mürəkkəb şəraitdə belə öz bənzərsiz səsi ilə xalqının xidmətindəydi. Allah vergisi olan səsini şəxsi "mülliyyəti" yox, xalqının əmanəti sayırdı. Bütün bunlar gəlisişgözəl sözlər deyildi, yaşlı vaxtarında şəxsən Xan Şuşinskinin öz dilindən eşitdiyim fikirlərdir.

Yenice qurulmuş sovet hökuməti dərhal təbliğat-təşviqata başlamışdı. Hakimiyyəti əla alar-almaz Bakıdan Qarabağa Qızıl ordu hissələri ilə bir təşviqat briqadası göndərmişdi. İncəsənət adamlarını da bu işə cəlb etmişdilər. Həmin təşviqat

briqadasının tərkibində Cabbar Qaryağdioğlu da var idi. Rayon rəhbərliyinin təklifi ilə Xan Şuşinski də bu briqadaya qoşularaq bir çox rayon və kəndlərdə verilən konsertlərdə çıxış etmişdi.

Xanın Bakıya ilk səfəri isə 1923-cü ildə olub. Onda hələ filarmoniya yox idi, onun indiki binasına "Müdafia evi" deyirdilər. Burada müxtəlif tədbirlər keçirilərdi. Cabbar Qaryağdioğlu, Seyid Şuşinski, Hüseynqulu Sarabski, Sürayya Qacar, Cahan Talişinskaya, Yavər Kələntərli kimi sənətkarlar bu "Müdafia evi"ndə konsert verərdilər.

Mən vaxtilə Azərbaycan radiosunun musiqi şöbəsi ilə əməkdaşlıq edirdim. Buna görə də görkəmlı müğənnilərimizin, demək olar ki, əksəriyyəti ilə görüşüb söhbət etmişdim, xatirələrini dinləmişdim. Onların bu musiqili söhbətlərini verilişlərimdə səsləndirmişdim. İndi Xan Şuşinski haqqında yaza-yaza düşündürəm ki, nə yaxşı ki, vaxtında bu işlə məşğul olmuşam. Yaddaşımda, şəxsi arxivimdə qoruyub-saxladığım maqnitofon lentlərində bu gün dünyasını dəyişən və dəyişməyən nə qədər sənətkarın xatirələri uyuyur.

Budur, Xalq artisti Sara xanım Qədimovanın Xan Şuşinski baradə söylədiyi xatirələr olduğu kimi yaddaşimdə canlanır. Sara xanım deyirdi: "Qurban Pirimov bizimlə qohum olub. Onun arvadı Nabat xala atamın əmisi qızı idi. Nəsə, Qurban dayı 1923-cü ildə Xan Bakıya gələndə əslən Abdal-Gülablıdan olan tarçalan Mollaoğlu Məhəmmədi, məşhur xanəndə İsləm Abdullayevi də götürüb gəlib bizə. Babam dindar olduğundan ələm-oxumağa pis baxırmış. Babam evdə olmayıanda bunlar gəlib ələm-oxuyurmuşlar. Bir gün babama xəbər verirək, bəs sənin evindən ələm-oxumaq səsi gəlir. Babam buna görə altı ay atamı dindirməyib.

14-15 yaşım olanda atam məni də Xanın konsertinə apardı. O zaman onun konsertinə düşmək müşkül məsələydi. Özü də uşaqları konsertə buraxmazdılar. Mən atamın xətrinə içəri keçirdim. Xanın konsertinə o qədər adam gələrdi ki, filar-

moniya tutmazdı. Buna görə atlı milis dəstəsi çağırardılar ki, asayış pozulması.

Xanı böyük bir çətinliklə camaatın içində keçirib filarmoniyaya gətirərdilər. Ona bax belə bir xalq məhabbəti vardı. Onda hələ Bakıya köçməmişdi. Ağdamda yaşayırıdı. Xan əminin oxumaları bənzərsiz, əlçatmaz idi. Sonra Xan əmi Bakıya köcdü. Filarmoniyanın solisti işlədiyi vaxtlarda onunla birgə Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdioğlu, Cahan Talişinskaya, Yavər Kələntərli də oxuyardılar".

Xan Şuşinskinin Bakıya elə ilk gəlişindən etibarən səsinin sədasi bütün Abşeron kəndlərinə yayıldı. Onu tez-tez toyulara dəvət edirdilər. Bir çox toyları yola verəndən sonra Xan Şuşinski yenidən Qarabağa – Ağdamaya qayıdırıdı.

Buradaca xatırladaq ki, Xan Şuşinski Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti olana kimi Qarabağın musiqi həyatında müstəsna xidmətləri olub. O, 1928-ci ildə Ağdamda yerli musiqiçilərdən ibarət Xalq Çalğı alətləri Ansamblı yaratmışdı. Ansambla Mollaoğlu Bəhram, Şelli Məhəmməd, Mehrəlioğlu Bahadır kimi xanəndələr çalışırdılar. O zaman Xan Şuşinski muğam ifaçılığında başqa bir yeni ənənənin də bünövrəsini qoymuşdu. Belə ki onun təşəbbüsü ilə bir muğamı bir neçə xanəndə oxuyurdu. Ansamblın rəhbəri kimi Xan burada hər bir xanəndənin səs imkanını nəzərə aldı. Məsələn, "Çahargah" muğamının "Mayə"sinə Bahadır Mehrəlioğlu, "Bəstənigar"ını Şelli Məhəmməd, "Hasar-müxalif"ini Mollaoğlu Bəhram, "Mənsuriyyə" şöbəsini isə özü oxuyurdu. Bu cür üsüldən çox sonralar Ağdamın məşhur "Şur" ansamblı da məharətlə istifadə edirdi.

Qarabağın musiqi həyatından söz düşmüşkən onu da xatırladıq ki, 1938-39-cu illərdə Xan Şuşinski həm də Ağdam Müəllimlər evində muğam sinfi açıbmış. Xalq artisti Əbülfət Əliyev mənə həmin illərdə Xan Şuşinskinin muğam sinfinə getdiyini söyləmişdi. O deyirdi: "Xan əmi uşaqlara qulaq asır, kimisinə dərslərə gəlməyi, kimisine isə başqa sənətin dalınca

manı verilən şabaş isə yalnız musiqiçilərə çatardı. Ozü də məclisdə hamını yox, ən gözəl rəqs etməyi bacaranları oynadardılar.

O zaman ən dəbdə olan oyun havalarından məşhuru "Qəşəngi" havası idi ki, qız və gəlinlərin əksəriyyəti bu havaya, özü də Xanın iştirak etdiyi toylarda oynamaya can atardılar. Əmim qızının toyunda bizim qonşuluqda olan şirniçi Yunusun qızı Qəməri oynatdılar. Onu da deyim ki, Qəmər "Qəşəngi"ni oynamaqda birinci olduğu kimi, gözəllikdə də Qarabağda birinci sayılırdı... Deyim ki, elə 35 yaşlı Xan da son dərəcə gözəl bir oğlan idi. Görünür, Xan anadan olanda təbiət çox səxavəti olub: ona həm gözəl səs, həm də gözəl camal bəxş etmişdi. Xanın uca boyu, nurlu sıfatı, çatma qasları, qapqara şəvə kimi saçları, xüsusiylə saçının ortasındaki ağ "xalı" nəinki cavan gəlinləri, qızları, hətta qocaları belə riqqatə gətirirdi. Üstəlik, onun qəbləri əsir edən, insanın ruhunu oxşayan, əsəblərini sakit edən, bir sözlə, dinləyicini məsti-xumar edən yumşaq səsi maclisi daha da şənləndirirdi. "Qəşəngi" havasını oynayanda Qəmərin gözəlliyyindən, onun şirin-şirin süzməsindən ruhlanan Xan bədahətən Qarabağ gözəlinə bu sözləri qoşub mahnı üstündə oxudu:

Saçın ucun hörməzlər,
Səni mənə verməzlər,
Əyil üzündən öpüm,
Qaranlıqliqdi, görməzlər.

Naqarət:

Ay Qəmərim, Qəmərim,
Körpəcə Qəmərim, Qəmərim.
Şirin Qəmərim, Qəmərim,
Qəşəng Qəmərim, Qəmərim,
Denən gəlsin, balam gəlsin.
Yarım gəlsin, Qəmər gəlsin, hey...

Bu dərə uzun dərə,
Baxdıqça uzun dərə.
Burda bir bağ salmışam,
Qəmər galə üzüm dərə.

Xanın gözəl səsindən, onun şirin sözlərindən vəcdə gələn Qəmər özünün bütün məharətini bürüzə verirdi... Bir yandan da məşhur qarmon ustası Abutalibin həm duzlu, həm də şirin çalğısı Qəmərin rəvan və oynaq rəqs məharətini birə-beş artırırırdı...

Yadimdadır, Xanın gözəl oxumasından, Qəmərin sindirəsindən süzməsindən doymayan tamaşaçılar "Qəşəngi"ni bir neçə dəfə çaldırdılar. O zamanlar bizim Köçərli mahalləsində Xanın iştirakı ilə elə bir toy olmazdı ki, Qəməri oynatmasınlar¹.

İndi böyük muğam ifaçısı olan Xan da, Qarabağın gözəli Qəmər xanım da, xatirə müəllifi Firidun bəy də Allahın dərgahına qovuşublar, amma "Qəmərim" mahnısı bu gün də oxunur, sabah da oxunacaq. Hər dəfə də bu nağmənin bəstəçisi Xan Şuşinskiinin adı ən xoş sözlərlə anılacaq.

***

Yeri gəlmışkən xatırladım ki, Xan Şuşinski "Şuşanın dağları", "Qəmərim", "Ay qəşəng ceyran", "Çiçəklərlə, çəmənlərlə gazərəm", "Ay qara qız" və b. mahnıların da bəstəçisidir. Bu mahnılar xalq ruhunun ifadəsi olduğundan, hətta Xanın öz sağlığında belə xalq mahnıları kimi oxunur və sevilirdi. Onlar bu gün də oxunmaqdadır.

Otuzuncu illərdə Xan Şuşinski təkcə toylarda deyil, müxtəlif müsabiqələrdə, tədbirlərdə, hərbi hissələrdə muğam və mahnılar oxuyaraq dinləyicilərə könül rahatlığı gətirir, onlarda musiqi zövqünün formallaşmasına müstəsnə xidmətlər göstərirdi.

¹ F.Şuşinski. "Xan Şuşinski". B., "İşıq", 1989, sah. 35-39.

konsert verir. Xan əmi deyirdi: "Ürəkdən oxudum, gördüm lojanın pərdəsi aralandı, tanış sıfət göründü. Bağırov yüngülə baş əydi".

O zaman xoşagəlməz bu hadisəni Xan Şuşinski necə qarşılayıb, hansı mənəvi sarsıntılar keçirib, ona olan haqsızlığı necə sinirə bilib – bu gün bunu demək çatındır. Amma təsəvvür etmək olar ki, həssas bir nəgməkar üçün çətin olub. Hər halda, Xan Şuşinskiniň başının üstünü təhlükə alıbmış, əks-təqdirdə Üzeyir bəy Hacıbəyli, Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun Xanın taleyindən narahat olmaz, Mərkəzi Komitənin I kətibi M.C.Bağırovun yanına getməzdilər. Onlar bu görüşdə Xan Şuşinskiniň verdiyi çoxlu sayıda hamilik konsertlərinin sənədlərini ölkə başçısına təqdim edib xanəndənin çox təmiz, saf bir insan olduğunu, ona böhtan atıldığı söyləyirlər. Xanın müstəsna istedad sahibi olduğu üçün bağışlanması xahiş edirlər.

Bundan sonra M.C.Bağırovun əmri ilə Xan Şuşinskini 24 saat ərzində qardaşı Allahyar Cavanşirovla birgə M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasına solist qəbul edirlər və hər ikisi Bakıda mənzillə təmin olunur.

Muğam dünyasının Xanı

"Xanda həzrati-Davud ləni var".

Cabbar Qaryagdılıoğlu

"Göstər mənə elə bir xalq ki, mənim xalqım kimi muğama-tıma bənzər bir musiqi yaratmış olsun. Buna şübhəsi olan Xan əmiyə qulaq assın".

Xudu Məmmədov

Xan Şuşinskiniň filarmoniyaya solist gəlməsi musiqi sahəsində böyük canlanmaya səbəb olmuşdu. Çünkü Xan sıradan bir xanəndə deyildi, zəngin repertuarı olan yaradıcı, dər-yanəfəs sənətkar idi. Xan muğam ifaçılığında özündən əvvəlki ustad xanəndələrin ən yaxşı keyfiyyətlərini mənimsayərək yeni məktəb yaratmışdı. Uzun illər Xanın konsertlərini, ifaçılıq keyfiyyətlərini izləyən, yeri düşəndə özü də Xanın yoluyla oxuyan, filoloq, musiqişünas-alim Vəli Məmmədov belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Cabbar zənguləsi, Seyid əzəməti, Ələsgər həzinliyi, İslam kövrəkliyi Xanın avazına hopmuş, sehrlə ahəng, nadir səs nümunəsi yaratmışdır. Mərhum alimin bu fikri qətiyyən şırtmə deyil, həqiqətdir. Xanın səsinin, avazının bənzəri yox idi və maraqlıdır ki, bu gün də yoxdur. Məgər Xan Şuşinskiniň "Rast"ından, "Şur"undan, "Mirzə Hüseyn segahı"ndan, "Kürdü-Şahnaz"ından varmı?!

Azərbaycanda ilk mükəmməl "Rəsmli musiqi tarixi" kitabı-nın müəllifi Ağalar bəy Əliverdibəyov əsərinin "Azərbaycan musiqisi" bölümündə Xan Şuşinski haqqında da fikir söylə-

yerində olub, yaradıcı mahiyyət daşıyıb. Sənətşunaslıq doktoru, professor Ramiz Zöhrabov ifaçılıqda improvisadən söhbət açaraq yazar: "İfaçının (xanəndə və sazandanın) fərdi xüsusiyyatlarını qabarlıq üzə çıxaran amillərdən biri də sərbəst gəzişmə – improvisadır. Xüsusilə qədim musiqi mədəniyyətinin klassik abidəsi olan muğamların təfsirində improvisa böyük əhəmiyyətə malikdir. "Improvizə" anlayışını görkəmli Misir musiqişünası Samxa Əl Xoli belə mənalandırır: "Bu, ifaçının nəzəri biliklərinin onun əhvali-ruhiyyəsi, fantaziyası ilə çulğalılmış texniki ustlığıdır"¹.

Bu mənada Xan Şuşinskiyin bir xanəndə kimi çox gənc yaşılarından sevilməsinin bir səbəbi də özünəməxsusluğudur, fərdi oxuma üslubunun, improvisa keyfiyyətlərinin qabarlıq nəzərə çarpmasıdır.

Hələ 14 yaşındaykən onun misilsiz ifalarının şahidi olmuş mərhum professor Arif Məmmədov xanəndənin 70 illik yubileyində "Elimizin nağməkarı" adlı məqaləsində yazardı: "Ucابولو, گۆچىك, شەۋە كىمى قارا ساقلىرىن بىر تارەfində parlayan topa tükləر, gözəl görünüşلە ona birgə verilmiş misilsiz səs, xırda qaynatmalar, ardıcıl nəfəslər sənət meydanında təzə bir hadisədən xəbər verirdi. Xan sənətinin təzəliyi nədən ibarət idi? Zəngin səs ehtiyatları, gözəl guşəxanlıq, şeir seçib oxumasında ustalık, aydın tələffüz, sözçülükdən qaçmaq, özünəməxsusluq, dinləyiciləri ilk nəfəsədə ələ almaq bacarığı... Onun cavan vaxtlarını xatırlayanlar təsdiq edə bilirlər ki, Xan ilk misraları ilə eşidənləri elə bil hipnoz edirdi. Bir ağız deyib qurtardıqda maclisdə, ya salonda elə bil dalğa yaranırdı"².

Arif Məmmədovun Xan sənətinə vurğunluğu təsadüfi hal deyildi. Yaxşı deyiblər ki, aşiq gördüğünü çağırıar. Arif Məmmədov qastrollarda, böyük salonlarda Xan Şuşinskiyin ifaçılıq məharətinin dəfələrlə şahidi olmuşdu. Buna görə də sonralar tarixə çevrilmiş bəzi məqamları yad edərək yazardı: "M.F.Axun-

dov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında verilən təntənəli bayram konsertlərinin birində Xan Şuşinski "Yüz bir" rəqs havasını mahni kimi oxudu. Bu, yenilik idi. Zildə – "Şüstər" üstə bu rəqs havasını elə bir səviyyəyə qaldırkı ki, salon alqışlardan titrədi"¹.

Xan Şuşinski 33 il filarmoniyanın solisti olmuşdur. Bu 33 il ərzində afişalarda onun adı həmişa qırmızı hərflərlə birinci yazılmışdır. 33 il birinciliyi əldə saxlamaq hər xanəndəyə nəsib olmayıb. Çünkü sənətdə birinci yerdə dayanmaq əmrlə, göstərişlə ola bilməz. Xan ona görə bu yeri əldə saxlaya bilmədi ki, muğam dünyasının Xanı idi. Onun səsinin qabağında Xana bərabər, Xana üstün gələn ikinci bir səs yoxdu. Hərdən bu böyük sənətkarın səs yadigarlarına qulaq asıram. Elə zəngülələrinə, elə qırımlarına rast galıram ki, az qala, nəfəsim dayanır. Çünkü onun qalxdığı muğam zirvəsinə xəyalən belə qalxmaq çətindi. Bəzən Xan zil pərdələrdə oxuduğu zaman səsini geri – içina çekir, bu zaman sanki exo yaranır. Bu cür oxumaq ifaçılıq tarixində təkrarı olmayan bir üsuldur.

Oxuduğu muğamların ruhuna uyğun qəzəl, qoşma seçməkdə də Xan əvəzsiz sənətkar idi. Onun Füzulidən, Vaqifdən, Zakirdən, Seyid Əzimdən, Nəbatidən, Səməd Vurğundan, Əliağa Vahiddən, Süleyman Rüstəmdən, Məmməd Rahimdən seçib oxuduğu qəzəllər, lirik şeirlər də bunu təsdiqləyir. Vaxtilə "Rast"da, "Şur"da ifa etdiyi qəzəlləri özündən sonra gələn xanəndələr uzun illər təkrarlayıblar, sanki oxumaq üçün başqa sözlər tapmayıblar. Çünkü onları Xan Şuşinski böyük ustalıqla "Rast", "Şur", "Şahnaz", "Segah" qəlibinə salmışdı. Bir növ muğamlasdırmasıydı.

O, "Rast" muğamını Füzulinin məşhur:

Heyrat, ey büt, suratin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni.

mətləli qəzəli ilə başlayırdı. "Şur" a

¹ A.Məmmədov. "Muğam mülkünen Xanı". "Bakı" qəzeti, 29 dekabr 1971.

² R.Zöhrabov. "Azərbaycan muğamları". B., "Təhsil", 2013, sah. 55.

² A.Məmmədov. "Elimizin nağməkarı". "Sovet kəndi" qəz., 30 dekabr 1971.

***

Xan Şuşinskiinin bütün ömrü boyu unutmadığı bir səfər də olmuşdu. Bu, müharibənin ən şiddetli ilinə təsadüf edirdi. Səfəri unudulmaz edən səbablar isə çox idi. Belə ki 1944-cü ilin may-iyun aylarında bir qrup incəsənat işçiləri, o cümlədən Xan Şuşinski də İranda qastrol səfərində olmuşdu. Bu səfərə müğənnilərdən Xan Şuşinski, Hüseynəğa Hacıbababəyov, Sara Qədimova, Zəhra Rəhimova, Sona Mustafayeva, Rəhilə Həsənova, Əlövsət Sadıqov, Ağababa Bünyatzadə, İdris Ağalarov, tarzənlərdən Bahram Mansurov, Hacı Məmmədov, Allahyar Cavanşirov, kamançaçalanlardan Hafiz Mirzəliyev, Ədilə xanım Babayeva, rəqs ustalarından Qəmər Almaszadə, Tutu Həmidova, Şəfiqə Əmirova, Əlibaba Abdullayev, Hacı Ağayev, Böyükağa Atabababəyov, "Sazçı qızlar" dəstəsi, kollektivin 14 yaşlı üzvü Arif Məmmədov da yollanmışdılar.

1944-cü ildə Xan Şuşinski və sənət dostları İranın Tehran, Qazvin, Pəhləvi, Raşt, Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya və b. şəhərlərində bir-birindən gözəl konsertlər verdilər. Təbrizdə olarkən Xan Şuşinski o günə qədər səsini vallardan eşitdiyi Əbülhəsən xan İqbəl Sultanla görüşdü. İllər sonra bu görüşün şahidi olmuş Arif Məmmədov Xanın o zaman Təbrizin maşhur xanəndəsi Əbülhəsən xan İqbəlin evində oxumasını xatırlayaraq yazdı: "Xan "Zabul-segah" oxudu. O, adət etdiyimiz "Segah"ında, nədənsə, bu dəfə sürəkli zəngülələrini nümayiş etdirdi və muğamı "İraq"la sona yetirdi. Xanın ifası ona çox xoş gəldi, elə ardınca "Zabul-segah"ı daim "Manəndi-müxalif" ilə bitirməyi tövsiyə elədi"¹.

Bu kiçik xatirədən də göründüyü kimi, Xan Şuşinski eləbelə oxuyan deyildi, yaradıcı xanəndəydi. Əgər Xan Şuşinskiinin filarmoniyadakı konsertlərində, dövlət tədbirlərində, qastrol səfərlərindəki oxumalarının hamısı yazılsayıdı, biz bu gün onun ifasında nə qədər gözlənilməzliliklərin şahidi olardıq.

¹ A.Məmmədov. "Elimizin nağməkarı". "Sovet kəndi" qəzeti, 30 dekabr 1971.

Çünki o, muğam ifaçılığında nə qədər ənənəyə sadıq sənətkar olsa da, bir o qadər də yenilikçiydi. Burada fikrimizə bəstəkar, musiqişunas-alim Əfrasiyab Bədəlbəylinin sözləri ilə yekun vurmaq istərdik. Bəstəkar yazır: "Xanəndələrimiz arasında "Mirzə Hüseyn segah"ını "Manəndi-müxalif"dən başlayıb "Manənd" pərdələrində müayyən müddət gəzidikdən sonra əsl "Segah" a keçmək üsulunun müəllifi Xan Şuşinskidir"¹.

Məqamı düşmüşkən, İranda Xan Şuşinski ilə bir yerda qastrolda olmuş mərhum Rəhilə Həsənovanın xatırasını də yada salmaq istərdim. 1939-cu ildən filarmoniyada "Sazçı qızlar" ansanblında çalışan Rəhilə xanımla 2001-ci ildə aramızda belə bir xatırə-dialoq olmuşdu: "Sözün doğrusu, mən Rəhilə xanımla görüşüb səhbət edənə qədər elə bilirdim ki, o, Qazax-Tovuz bölgəsindəndir. Bu cür düşünməyimə səbəb onun saz çalıb-oxuması olmuşdu. Ona görə də mənim: "Rəhilə xanım, Qazaxdansınız?" – sualıma sualla cavab verdi: "Bakıdanam. Bilsəydiniz Bakıdanam, yazmazdınız?"

– Əksinə. Məni çasdıran sizin gözəl saz çalmağınız olub. Saz çalmağı kimdən öyrənmisiniz?

– Məşhur qarmonçalan Əhad Əliyevdən. Bizim məhəllədə yaşayırdılar. Əhad müəllim gözdən sıkıştı, buna baxmayaq, həm də gözəl saz çalırdı. Onun Leyla adlı qızı vardı. Uşaq vaxtı qaçırdım onun yanına. Əhad müəllim gördü saz çalmağa meylim var, məni də öyrətdi, sonra da sazını mənə bağışladı. Qaynım o vaxt filarmoniyanın direktoruyla yaxın idi. Yaşım düşmədiyindən işə götürülməyim üçün ondan xahiş etmişdi. Buna görə də 1939-cu ildə məni filarmoniyaya işə götürdüler. Konsertlərin birində salonda olan Üzeyir bay mənim saz çalıb-oxumağımı görəndən sonra "Sazçı qızlar" ansamblı yaratmaq fikrinə düşdü. Buna görə də 14 nəfər qızı işə götürdüler. Əhad Əliyevlə mən bu qızlara saz çalmağı öyrətdik. Beləliklə, "Sazçı qızlar" ansamblı yarandı.

¹ Ə.Bədəlbəyli. "İfaçılıq sənəti". "Ədəbiyyat və incəsənat" qəz., 16 iyul 1966.